

Anna Verschik, Anastassia Zabrodskaja, Reet Varik, Helin Kask, Andra Kütt-Leedis

Keel ja ühiskond

Gümnaasiumiõpik

Väljaandja kinnitab õpiku vastavust kehtivale gümnaasiumi riiklikule õppekavale ning haridus- ja teadusministri poolt õppekirjandusele kehtestatud nõuetele.

Anna Verschik, Anastassia Zabrodskaja, Reet Varik, Helin Kask, Andra Kütt-Leedis

Keel ja ühiskond. Gümnaasiumiõpik

Retsenseerinud Triinu Laar, Ave Oja

Toimetanud Lydia Raadik, Maarja Valk, Esta Hainsalu, Nele Tamson

Aineregistri koostanud Lydia Raadik

Keeleliselt toimetanud Ingrid Krall, Karet Eesmäe

Keelekorrektuuri lugenud Piret Pöldver

Kujundanud Kristjan Allik, Heisi Väljak

Fotod ja illustratsioonid

Eesti keelemaastiku korpus (6, 9, 12, 37, 42, 96, 131, 142, 151, 160, 179); Wikimedia Commons / Jean-noël Lafargue (8); Anastassia Zabrodskaja erakogu (8, 162); Wikimedia Commons / NSSDC, NASA (12); Wikimedia Commons / Mikhail (Vokabre) Shcherbakov (12); Wikimedia Commons / UEA arhiivi fotokogu (13); Wikimedia Commons / Oct11988duh (14); Eesti Keele Instituudi fotokogu (15, 107, 125, 132, 137); Wikimedia Commons / Tartu Ülikool / Ove Maidla (18); Wikimedia Commons / Franz Krüger (21); Wikimedia Commons / Bob Johnston (22); Stanford Newsi fotokogu (26); Wikimedia Commons (27, 29, 43, 47, 48, 50, 74); Bibliore.com-i fotokogu (27); Wikimedia Commons / Kunsthistorisches Museum Wien (32); Eesti Rahva Muuseumi fotokogu (35, 50); Wikimedia Commons / Sebastian Rittau (42); Wikimedia Commons / Buchhändler (42); Wikimedia Commons / SZTE Egyetemi Könyvtár gyűjteménye, Szeged (51); prof L. Jablonski erakogu (51); Wikimedia Commons / Monica Boirar (51); Wikimedia Commons / de Larmessin (62); Eesti Entsüklopeedia fotokogu (63, 125); Reet Igava erakogu (63, 181, 182, 183); Wikimedia Commons / Eesti Kirjandusmuuseum (74); Delfi / Eesti ajalehed (87); Tartu Ülikooli fotokogu (87); Johannes ja Joosep Aaviku majamuuseumi fotokogu (93); ERR / Siim Lövi (98); Maarja Siineri erakogu (99); Vabariigi Presidendi Kantslei / Raigo Pajula (99); Wikimedia Commons / Marie-Lan Nguyen (113); Petrone Prindi fotokogu (115); Uma Leht (139); Wikimedia Commons / Metsavend (156); Wikimedia Commons / Università di Bologna (161); Wikimedia Commons / National Portrait Gallery (161); Soome-ugri rahvaste infokeskuse fotokogu (161); Forschungszentrum Sozial- und Kulturwissenschaften Mainzi fotokogu (166); Wikimedia Commons / Sir John Tenniel (171); Shutterstock / everything possible (174); Shutterstock / Ollyy (175); Maarja Valgu erakogu (177, 179); kaanepilt: Shutterstock / PrinceofLove

Kirjastus on püüdnud ühendust saada kõigi tekstide ja illustratsioonide autorite või nende volitatud esindajatega. Palume neil, kellega me pole ühendust saanud, pöörduda kirjastuse Maurus poole.

ISBN 978-9916-738-19-1

Autoriõigus: OÜ Maurus Kirjastus, 2026

Esmatrükk 2017, täiendatud trükk 2026

Tartu mnt 74, Tallinn 10144, mobiil 5919 6117

www.kirjastusmaurus.ee

tellimine@kirjastusmaurus.ee

Mauruse digiõppevara leiad TaskuTargast.

taskutark.ee/opi

Kõik õigused käesolevale väljaandele on seadusega kaitstud. Ilma autoriõiguse omaniku kirjaliku loata pole lubatud ühtki selle väljaande osa paljundada ei mehaaniliselt ega muul viisil.

Eessõna

Õpik, mida käes hoiad, on mitme autori pikaajalise koostöö tulemus. Autorite taust ja tegevusalad on erinevad: Anna Verschik on Tallinna Ülikooli üldkeeleteaduse professor, Anastassia Zabrodschaja on Tallinna Ülikooli kultuuridevahelise kommunikatsiooni professor ja kommunikatsioonijuhtimise õppekava kuraator, Reet Varik on eesti keele tegevõpetaja (eesti keele ja kirjanduse õpetaja magistrikraadiga), Andra Kütt-Leedis on Tallinna Ülikooli lingvistika doktor ja eesti keele lektor ning eesti keele õppele suunatud huvikooli eestvedaja, Helin Kask on Tallinna Ülikooli lingvistika doktor ja mitmekeelsuse uurija. Mõistagi on igal autoril oma pädevusala, ainulaadne keeleline repertuaar, aga me kõik lähtume samast teoreetilisest alusest: keel ja ühiskond on vaieldamatult seotud. On vältimatu, et iga keel muutub ajas ja ruumis; kõik keeled laenavad, see on loomulik. Sõnad tekivad, sõnad hääbuvad, sest ka nende abil kirjeldatavas maailmas nähtused tulevad ja kaovad. Keel ei ole pelgalt häälikute, sõnade ja grammatiliste konstruktsioonide kogum, vaid suhtlusvahend ja tihtilugu ka sotsiaalne nähtus. Keelekasutus oleneb sotsiaalsetest kontekstidest, see aitab kõnelejal konstrueerida identiteeti. Keel ei esine ainult füüsilises, vaid ka virtuaalses maailmas. Keel varieerub üksikisiku või keelekogukonna suulises ja kirjalikus kõnes, aga ka tänavapildis. Kirjakeel on kokkulepitud normide kogum, mida ühiskonnas muudetakse vajaduse järgi läbirääkimiste teel.

Õpikus käsitletakse eesti keele kujunemise lugu ja struktuuri, kuid see lugu on paigutatud laiemasse keeleteaduslikku konteksti. Iga keel on ainulaadne, aga samas on kõigis keeltes universaalseid nähtusi ja arengutendentse. Eesti keele ja ühiskonnaga seotud teemad on nii keerulised ja laiahaardelised, et paratamatult pidime peatükkide koostamisel tegema teatud valiku. Võimalik, et õpiku järgi õpetavate eesti keele õpetajate või õpikust õppivate noorte meelest sobiksid siin või seal mõned teised näited rohkem. Oleme õpikukasutajatele kommentaaride ja tagasiside eest tänulikud. Samas soovime rõhutada, et keeleteaduslike tõsiasjade näitlikustamiseks ja näitematerjali valikul püüdsime lähtuda põhimõttest, et ei saa mööda minna üleilmastumisest ja sellega kaasnevast mitmekeelsusest, mis mõjutab nii keelt ja ühiskonda üldisemas kontekstis kui ka eesti keelt ja Eesti ühiskonda lokaalses mõttes. Tänapäeva Eesti koolis mitmekeelseks muutunud klassides ei pruugi eesti keel olla alati õpilaste ja/või õpetajate emakeel või ainuke emakeel. Seega peab meie meelest käsitlema keelt laiemas keeleteaduslikus, ühiskondlikus ja kultuurilises kontekstis.

Kirjutasime oma õpiku tõelise huvi ja siira kiindumusega keelde, sest keel on üks salapärasemaid nähtumusi maailmas. Jääme lootma, et iga uus peatükk avab lugejale uksed keele ja ühiskonna mitmetahuliste vastastikmõjude maailma uuele dimensioonile.

Anna Verschik, Anastassia Zabrodschaja, Reet Varik, Andra Kütt-Leedis, Helin Kask

1. Märgisüsteemid. Keel kui märgisüsteem	6
1.1. Märk, kood, sõnum	6
1.2. Märgist lähemalt	7
1.3. Märkide liigid	9
1.4. Liitmärgid	11
1.5. Loomulikud ja kunstlikud märgisüsteemid	12
1.6. Žestid. Viipekeel	14
2. Tüpoloogia ja keeleuniversaalid	17
2.1. Tüpoloogia mõiste ja koht keeleteaduses	17
2.2. Morfoloogiline tüpoloogia. Liigitus sõna ja morfeemide arvu suhete järgi	19
2.3. Liigitus morfoloogilise tehnika järgi	21
2.3.1. Isoleerivate keelte tunnusjooned	21
2.3.2. Aglutineerivate keelte tunnusjooned	22
2.3.3. Flekteerivate keelte tunnusjooned	23
2.4. Sõnajärje tüpoloogia	25
2.5. Universaalid	27
2.6. Tüpoloogia ja keelte areng	29
3. Maailma keeled ja keelte genealoogia	32
3.1. Keele päritolu	32
3.2. Keelkonnad. Algkeel. Keeleharud	33
3.3. Uurali keelkond	35
3.4. Indoeuroopa keeled. Keelte levik maailmas	39
3.5. Keelte loendamise probleemid	41
4. Soome-ugri keeled. Keelepuuteooria vs. kontaktiteooria	45
4.1. Kuidas teame, et tegu on sugulaskeeltega?	45
4.2. Võrdlev-ajalooline keeleteadus	47
4.3. Puumudel	49
4.4. Puumudeli probleemid ja piirangud	52
4.5. Kontaktiteooria	53
5. Eesti keele kujunemise lugu	58
5.1. Eesti keele sotsioperioodid	58
5.2. Muutused eri keeletasanditel	60
5.3. Eesti kirjakeele ajalugu	62
6. Eesti keele struktuur: eripära ja häälikusüsteem	69
6.1. Eesti keele häälikusüsteem	69
Vokaalid	70
Konsonandid	70
6.2. Häälikud kõnevoorus	72
6.3. Prosoodilised vahendid	73
6.4. Välde	74
6.5. Välte määramine	75
7. Eesti keele struktuur: lausetüübid ja sõnajärg	78
7.1. Lihtlause ja liitlause	78
7.2. Lauselühendiga laused	81
7.3. Lausetüübid suhtluseesmärgi järgi	82
7.4. Eesti keele sõnajärjest	82
7.5. Lause teatestruktuur	83
8. Eesti keele struktuur: sõnamoodustus	86
8.1. Liitmine	86
8.2. Tuletamine	88
Tegusõnaliiteid	89
Nimisõnaliiteid	89
Omadussõnaliiteid	90
Määrsõnaliiteid	90

8.3.	Teisi sõnamoodustusviise	92
	Konversioon ehk nulltuletus	92
	Pöördtuletus	92
	Reduplikatsioon ehk tüvekordus	93
	Tehistüvede loomine	93
	Lühendamine	93
	Deskriptsioon	94
8.4.	Sõnavõistlused	94
9.	Eesti keele olukord tänapäeval. Eesti keele staatus ja tulevik	97
9.1.	Pilk ajalukku	97
9.2.	Eesti keele staatusest ja olukorrast tänapäeval	98
9.3.	Keelekaitse ja keelehoole	101
9.4.	Eesti keele maine ja kestlikkus	103
10.	Eesti keel ja keeletehnoloogia. Terminoloogia ja oskuskeel. Ilukirjandus. Tõlkekultuur	106
10.1.	Keeletehnoloogiline tugi	106
10.2.	Terminoloogia ja oskuskeel	109
10.3.	Oskuskeel ja üldkeel	111
10.4.	Ilukirjandus	113
10.5.	Tõlkekultuur	116
11.	Keelevariandid. Norm. Keeeline etikett	121
11.1.	Keele variatiivsus	121
11.2.	Kirjakeelest ja normist	124
11.3.	Keeeline etikett	127
12.	Murded ja kohamurded	132
12.1.	Eesti põhimurded ja murderühmad	132
12.2.	Traditsioonilised kohamurded	133
12.2.1.	Murrete erijooni	134
12.2.2.	Murakud	137
12.3.	Murded tänapäeval	138
12.4.	Eesti murrete uurimisest	140
13.	Sotsiolektid ja idiolektid	143
13.1.	Keele varieerumine ja sotsiaalsed tegurid	145
13.2.	Suhtlusvõrgustike mõjust keelekasutusele	147
13.3.	Släng	149
13.3.1.	Slängi üldised tunnused	150
13.3.2.	Ametisläng	151
13.3.	Slängi uurimisest	154
14.	Keelekontaktid mikro- ja makrotasemel	156
14.1.	Laenamine	156
14.2.	Kaks- ja mitmekeelsus	159
14.3.	Koodivahetus	164
14.4.	Keele säilitamine, keelevahetus, keelesurm	165
15.	Emakeel ja identiteet. Mitmikidentiteet. Identiteetide muutumine	168
15.1.	Emakeel ja selle defineerimine	168
15.2.	Mitmekeelse isiku emakeel	169
15.3.	Keel ja identiteet	171
16.	Keel ja virtuaalne suhtlus	174
16.1.	Virtuaalsest suhtlusest	174
16.2.	Virtuaalsuhtluse tüüpidest	175
16.3.	Virtuaalsuhtluse keelelisi jooni	176
16.4.	Keelekontaktid virtuaalses suhtluses	182
	Aineregister	186

Märgisüsteemid.

Keel kui märgisüsteem

1.1. Märk, kood, sõnum

Märgid on meie elu lahutamatu osa. Need on kõikjal meie ümber, näiteks liiklusmärgid või ükskõik millised tingmärgid. Milleks on märke vaja? Kujuta ette, et sul on tekkinud mõte, mida soovid teistega jagada, näiteks seda, et unustasid raamatu koju. Selleks ei pea sa tooma kaasvestlejatele raamatut. Veel raskem oleks kohale tuua kodu. Kuidas oleks aga tegevusega *unustasin*? Tegelik esemete, nähtuste ja tegevuste asemel kasutame asendajaid, mis ongi märgid (praegusel juhul eesti keele sõnad).

Oma mõte tuleb kujundada nii, et see oleks teistele tajutav (kuuldav või nähtav). Selleks ongi olemas inimkeel. Niisiis on meil vaja oma idee muuta **sõnumiks**. Sõnumi kujundamiseks kasutame keele-märke. **Kodeerime** oma sõnumi märkidesse ehk teisisõnu muudame selle signaaliks ja saadame (ütleme, kirjutame) selle edasi. Vastuvõtja oskab sõnumit **dekodeerida** ja saab selle sisust aru. Teisisõnu, vastuvõtja teab, mis tähendus on konkreetse märgi taga.

saatja > idee > kodeerimine > **sõnum** < dekodeerimine < vastuvõtja

Ühte ja sama sõnumit võib kodeerida väga erinevalt, sest maailmas on umbes 6000–7000 keelt. Kui hommikul näeme akna taga värsket lund, siis ütleme eesti keeles *Öösel on lund sadanud*. Inglise keeles oleks see *It has snowed at night* ja vene keeles *Ночью шел снег*. Võib öelda, et keeleoskus ongi vastava keele märkide tundmine ja võime sõnumit nende märkide abil kas kodeerida või dekodeerida. Kui aga märke ja kodeerimisreegleid ei tunta, siis ei suudeta ka sõnumist aru saada ehk seda dekodeerida.

Oled kindlasti raadiost, telerist või tänavalt kuulnud arusaamatut võõrkeelset juttu. Kui sa seda keelt ei oska, siis on keele kõla sinu jaoks lihtsalt müra. Samuti on kiri täiesti võõras keeles kas arusaamatu tähtede jada või pilt, kui tegemist on sulle tundmatu tähestikuga. Mõnikord oskad öelda, mis keelega on tegemist, aga ei saa sellegipoolest edastatavatest sõnumitest aru.

Samas on olemas segu **piktogramm**ist (pildist) ja **ideogram**-mist (graafilisest sümbolist, mis edastab ideed konkreetsest keelest

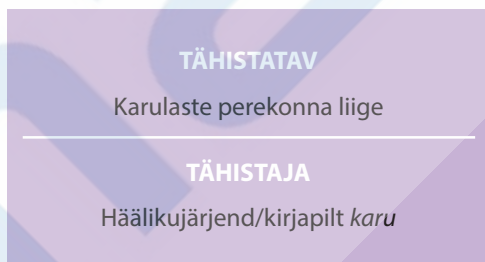
Joonis 1. 'mitte triikida' ja 'koerad pole lubatud'

olenemata), millest saavad aru ükskõik mis keele kõnelejad, sest tegu on pildikujulise kokkuleppega. Võtame näiteks sümboli *mitte triikida*: sellist märki särgil või mõnel muul rõivaesemel nähes saame aru, et seda ei tohi triikida. Või pargis koeraga jalutades on võimalik märkidelt välja lugeda, kus lemmik võib joosta, kus aga mitte (vt joonis 1). Seega on märgid igal pool inimsuhtluses – nii keeles kui ka keelevälises suhtluses.

1.2. Märgist lähemalt

Märk on iga keele põhiühik. Märke uurib teadus nimega **semiootika**. Semiootika tegeleb igasuguste märkide, mitte ainult keelemärkidega. Keelemärgid on näiteks sõnad. Märk koosneb kahest osast: **tähistajast** ja **tähistatavast** (vt joonis 2). Need kaks on lahutamatud ja moodustavad terviku. Seetõttu räägitakse, et märk on **kahepoolne** ehk **bilateraalne**. Tähistaja peaks olema kas loetav või kuuldav. Näiteks on tähistaja häälikujärjend või kirjpilt *karu*. Tähistatav on aga karu tähendus: „Karu ehk pruunkaru (*Ursus arctos*) on karulaste perekonda, karu sugukonda kuuluv loomaliik“.

Kui keegi hääldab sõna *karu* või kirjutab selle näiteks paberile, siis eesti keelt oskav inimene teab, mis tähendus on selle tähistaja taga.

Joonis 2. Keelemärk

Teisiti võib tähistajat ja tähistatavat nimetada vastavalt **vormiks** ja **tähenduseks**. Aga teistsugune nimetus ei muuda asja olemust – seda, et märk on nende kahe lahutamatu tervik. Tähistatava tähendus jääb samaks, näiteks ülekäigurada, kuid selle tähistaja ehk vorm võib erineda kultuuriti, riigiti jne.

Semiootika on teadusharu, mis tegeleb tähendusloomega: märkide, märgisüsteemide ja märgiprotsessidega. Seetõttu on semiootika seotud kõigi humanitaar-, aga ka sotsiaalteadustega: semiootilist lähenemist saab rakendada kirjanduses, kultuuris, filosoofias, keeleteaduses jne. Semiootika eriala on Tartu Ülikoolis erilise tähtsusega – seda tänu **Juri Lotmanile**, semiootika suurkujule, kes töötas seal aastatel 1950–1993.

Varasemal ajal on Eestiski kardetud hunti, karu jm metsloomi ning neid ei tohtinud nimetada oma nimega: äkki metsloom saab aru, et temast räägitakse, ja tekitab inimesele kahju. Seetõttu välditi nende loomade õigeid nimetusi ja selle asemel kasutati midagi muud, mis kokkuleppeliselt tähistas just neid loomi. Eesti keeles tavatseti öelda hundi kohta *võsavillem* ja karu kohta *mesikäpp*. Selliseid asendavaid tähistajaid nimetatakse **eufemismideks**. Mõnel rahval on päris keerukas eupemismide süsteem. Näiteks jakuutidel oli kombeks öelda olukordades, kus karu murdis loomi: „Vanamees puudutas.“ Eufemismid on hea näide tähistaja ja tähistatava vahelise seose kokkuleppelisest ja suvalisest iseloomust.

Nii tähistab ülekäigurada Austraalias Sydneys selline teemärk (vt all-olev pilt). Selle vormi järgi (kaks sammuvat jalga) võime Eestist pärit inimesena aru saada, et tegu on ülekäigurajaga, aga Eestis oleme siiski harjunud muu tähistaja ehk vormiga.

Ülekäiguraja teemärk
Sydneys (Austraalias)

Võib esitada küsimuse, mis seos on tähistaja, tähistatava ja tegelike esemete, tegevuste või omaduste vahel. Tõepoolest, häälikujärjend *karu* ei ole ju loom ise. Siiski on olemas seos keelemärgi mõlema osa (tähistatava ja tähistaja) ning tegeliku objekti, nähtuse jms vahel. Seda tegelikku objekti (praegusel juhul looma) nimetatakse **referendiks** ehk **denotaadiks**. Kõik kolm on omavahel seotud, seda seost võib nimetada **kolmikseoseks** (vt joonis 3).

Joonis 3. Seos tähis-
taja, tähistatava ja
referendi (denotaadi)
vahel

Miks on selle looma nimetus eesti keeles *karu*? Küsimuse võiks ümber sõnastada ka järgmiselt: miks just selline tähistaja-tähistatava tervik? Vastus küsimusele võib tunduda ootamatu: mingit põhjust peale tekkinud tava ei olegi. Niimoodi on välja kujunenud. Seetõttu öeldakse, et seos tähistaja ja tähistatava vahel on kas **konventsionaalne** (kokkuleppeline, tavapõhine) või **arbitraarne** (suvaline, meelevaldne). Seos tähistaja ja tähistatava vahel pole motiveeritud. Teoreetiliselt võiks

selle looma nimetus olla näiteks *paru* või *kõru*, sest mõlemad on eesti keeles täiesti aktsepteeritud häälikujärjendid.

Arbitraarsuse põhimõte on keelemärkide puhul valdav, aga mitte ilma eranditeta. Mõnikord on seos tähistaja ja tähistatava vahel hõlpsasti seletatav. Nõnda toimub märkidega, mille tähistaja sarnaneb kõla poolest elus esinevate helide ja häältega, nagu järgmistes sõnades: *sulpsi*, *sumisema*, *sulistama*, *auh-auh*, *krigin*. Selliseid sõnu nimetatakse **onomatopoeetiliseks**.

Onomatopoeetilised sõnad võivad olla omavahel üsna sarnased, aga siiski peegeldavad väiksed vahed helide erinevusi, näiteks *ragin* ja *krigin* ei ole päris sama. Mõned onomatopoeetilised sõnad moodustavad jadasid, kus muutub ainult üks häälik. Sõnades *sahisema*, *sihisema*, *suhisema* muutub häälik heli laadi muutuse järgi, kuigi ilmselt võiks kõiki neid sõnu kasutada lehtede kohta.

Seega on märgi ja selle tähistatava asja või nähtuse seos tihti juhuslik. Ei ole võimalik tuvastada ega seletada, miks on just nii. Onomatopoeetilised sõnad on selge erand, aga nende osakaal iga keele sõnavaras on siiski väike.

1.3. Märkide liigid

Märke on kolme liiki: **ikoonid**, **sümbolid** ja **indeksid**. Sõna *ikoon* on paljudele tuttav idakristlikust traditsioonist (ikoon = pühaku, jumaluse jms pilt). Teisalt on see sõna tuttav IT terminoloogiast. Tihti on mõnes arvutiprogrammi juhendis öeldud, et tuleb vajutada ühele või teisele ikoonile. Ikoon on arvutiekraanil olev pilt, mis tähistab teatud tarkvara. Mõlema näite põhjal selgub, et ikoon on teatud laadi pilt.

Ikoon (kreeka sõnast *eikōn* 'kuju') on selline märk, mille tähistaja sarnaneb asja või nähtusega, mida ta tähistab. Näiteks tähistatakse saatmisprogramme tihti arvutis kirjaümbriku pildiga. Ka paljud liiklusmärgid on oma olemuselt ikoonid (vt juuresolev pilt).

Elmises alapeatükis oli juttu sellest, et onomatopoeetilised sõnad on ikoonilised märgid, sest nende tähistajad sarnanevad tegelike helide ja häältega. Enamik keelemärke on aga sümbolid.

Sümbol (kreeka sõnast *symbolon* 'märk, tunnus') on selline märk, mille tähistaja on tähistatavaga konventsionaalses ja arbitraarses seoses (vt ptk 1.2). Erinevalt ikoonidest puudub

Eesti deskriptiivne ja onomatopoeetiline sõnavara on lahtine hulk, mida iga eestlane tarviduse korral vaevata täiendab. Seesuguste sõnade loomise mallid on eestlase keeletunde sees. Huno Rätsepa loendatud põhiline onomatopoeetilis-deskriptiivne tüvevara on sünenenud alles läänemeresoome algkeele aegadest peale, eriti aga eesti keele iseolemise ajal (95 protsendil neist tüvedest ei ole vasteid kaugemais sugulaskeelis).

Jalakäijate ülekäiguraja märk

Ekspert võib tuvastada kõnenäite järgi piirkondliku kõnepruugi omadusi, ka piirkondlikku aktsenti või võõrkeelest pärit aktsenti. Kuigi on võimalik ära õppida keel nii, et aktsenti ei ole või see on niivõrd väike, et seda võib pidada pigem isiklikuks kõneiseärasuseks, on tavajuhul aktsent siiski olemas. Veel üks võimalus tuvastada, kas see isik oskab teatud keelt või hoopis varjab keeleoskust, on nn Stroopi test, mis töötati välja USAs 1950. aastatel (tollal peljati spioone, eriti Nõukogude Liidust). Katsealustele anti nimekiri värvinimedest vene keeles, kusjuures iga värvinimi oli kirjas niisuguse värviga, mis ei vastanud sõna tähendusele, ja paluti öelda, mis värvi on iga sõna. Näiteks sõna *синий* 'sinine' oli hoopis punast värvi jne. Kui inimene sai vene keelest aru, märkas ta vastuolu sõna tähenduse ja šrifti värvi vahel ning testi tegemine võttis rohkem aega.

Vaata sel teemal lisaks veebit.

sellisel juhul sarnasus tähistaja ja tähistatava objekti vahel. Enamik keelemärke ongi sümbolid. Sümboleid kohtab aga mujalgi kui inimkeeles. Peatüki lõpus räägime tehiskeelest, kus kasutatakse sümboleid, mis on oma olemuselt kokkulepeline. Maakaardi legendil tähistatakse asustatud punkte tihti ringiga (suuremaid suurema ja väiksemaid väiksemaga). Samas ei ole sugugi mõeldamatu tähistada neid ruuduga – peaaes et on olemas kokkulepe konkreetse sümboli tähenduse kohta.

Indeks (ladina sõnast *index* 'näitaja', 'teataja') on märk, mille tähistaja on tähistatavaga põhjuslikus ja loomulikus seoses. Mõned indeksid on hõlpsasti märgatavad ja mõistetavad: kui on näha suitsu, siis võib oletada, et seal midagi põleb (sellest ka ütlus *Kus suitsu, seal tuld*). Kui sügava lume sees on jälgi, siis järelikult on keegi seal kõndinud. Kui mõni tuttav räägib kohutumisel kaheda häälega, teeme järelduse, et ta on külmetanud. Hääletämbri järgi oskame otsustada, kas kõneleja on naine või mees, laps või täiskasvanu jne. Ka **aktsent** häälduses on indeks: kui keegi ei häälda kõiki häälikuid teatud viisil, siis järeldame, et kõneleja kas ei ole seda keelt omandanud esimese keelena, vaid õppinud hiljem, või on üles kasvanud mitmekeelsena.

Võib öelda, et kui ikoon on oma olemuselt pilt, siis indeks on tunnus või viide. Indeks võivad olla ka teatud sõnad, nagu *see, too, sina, meie, seal, siin, praegu, varsti* jne. Nende mõistmine on võimalik üksnes konkreetset suhtlussituatsiooni tundes. Näiteks silt „Tulen varsti“ võib jääda kõrvalisele isikule ebaselgeks, sest esiteks pole teada, millal silt uksele pandi, ja teiseks, kes täpselt tulema peaks. Kuigi konteksti arvesse võttes võib sildi lugeja teha oletusi (nt poe uksele jäetud silt võib viidata poemüüjale), jääb ajamäärus *varsti* endiselt suhteliseks.

Keeleteadlane näeb indekseid ka seal, kus igaüks neid ei märka. Sellepärast kasutatakse keeleteadlaste ekspertiisi näiteks kohtus ja politseis, kui on vaja tuvastada, mis keelilise taustaga on kohtualune, kes mingil põhjusel soovib oma päritolu varjata. Häälduse omadused (aktsent, intonatsioon) või teatud sõnade kasutus võib viidata kõneleja päritolule, sünni- ja elukohale, haridusele, mõnes ühiskonnas (nt Inglismaal) ka sotsiaalsele kuuluvusele. Need tunnused näitavadki eksperdile, missuguse kõnelejaga on tegemist.

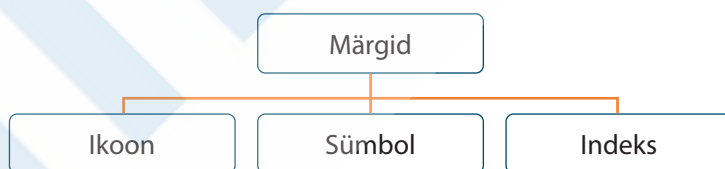
Keeles esineb kõiki kolme tüüpi märke, aga enamasti on keelemärgid sümbolid. Ikoone ja indekseid on vähem.

1.4. Liitmärgid

Nii inimkeeles kui ka mujal on olemas **liitmärgid**, mis on oma olemuselt lihtmärkide kombinatsioonid. Hea kombinatsioonide näide on liitsõnad. Võime öelda, et *karupesa* on liitmärk, mis koosneb kahest märgist: *karu* ja *pesa*. Liitmärgi tähistaja koosneb mõlema liitmärgi tähistajast, samuti on tähistatav mõlema liitmärgi tähistaja kombinatsioon. Liitmärgi tähendus on tavaliselt tähenduste summa, aga on võimalik, et liitmärgi tähendus on midagi uut, mis ei ole komponentide tähenduste summa. Näiteks ühendverb *alla käima* on liitmärk, mille algkomponendid on märgid *alla* ja *käima*, kuid terviktähendus ei ole 'allapoole liikuma', vaid 'halvemaks muutuma'. See on keeles üsna tavaline, et terviktähendus on pigem kujundlik (võib endale ette kujutada, et mida parem miski on, seda kõrgemal tasemel see asub, ja vastupidi, halvemaks muutumine on siis võrreldav allapoole liikumisega).

Nagu öeldud, on enamik keelemärke sümbolid, kus seos tähistaja ja tähistatava vahel ei ole motiveeritud, vaid on konventsionaalne. Liitmärgi puhul on motivatsioon olemas: on võimalik öelda, miks liidetakse just neid ja mitte muid märke. Kui proovida asendada liitmärgi komponente, siis tähendus paramatult muutub: *linnupesa* pole sama mis *karupesa*, *ümber käima* pole sama mis *alla käima*.

Üks liitmärgi liik, **diagramm**, esineb igapäevaelus üsna tihti. Oled näinud diagramme õpikutes ja mitmesugustes seletavates tekstides. Diagramm (kr *diagramma* 'kujund', 'joonis') on graafiline kujund sellest, millises põhjuslikus, hierarhilises, arvulises jms suhtes on andmed omavahel. Joonis 4 kujutab endast diagrammi, mis näitab märkide klassifikatsiooni.

Joonis 4. Märkide liigid diagrammina

Nõnda võib märke omavahel liita. Igas keeles esineb liitmärke (liitsõnu, mitmest sõnast koosnevaid väljendeid, ühend- ja väljendverbe), sest eri komponentide liitmine on meie mõtlemise oluline omadus.

Diagrammi komponendid on sümbolid, tervikuna on diagramm oma olemuselt pilt (ikon), mis näitab märkide liigendust. Diagrammid võivad olla üsna mitmesugused (nt sektor-, sirglõik-, tulpdigrammid).